

KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ПОЛІТИКИ

СПІВПРАЦЯ МІЖ ЄС ТА УКРАЇНОЮ

ЯК ЗРОБИТИ УГОДУ
ПРО АСОЦІАЦІЮ
БІЛЬШ ДІЄВОЮ

#Аналітичний_документ

Київ, 2019

© Український центр європейської політики, 2019 р.
© Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, Київ, 2019 р.

© Дизайн та верстка: Олександр Іванов

Фото на обкладинці ©Depositphotos

Аналітичний документ

СПІВПРАЦЯ МІЖ ЄС ТА УКРАЇНОЮ: ЯК ЗРОБИТИ УГОДУ ПРО АСОЦІАЦІЮ БІЛЬШ ДІЄВОЮ

Автори:

Професорка Катарина Вольчук, Школа уряду Бірмінгемського університету; наукова співробітниця програми «Росія та Євразія» Королівського інституту міжнародних відносин (Chatham House) у Лондоні

Любов Акуленко, виконавча директорка Українського центру європейської політики, кандидатка наук з державного управління

Дмитро Науменко, старший аналітик Українського центру європейської політики

Катерина Андрєєва, молодша аналітикиня Українського центру європейської політики

Редактор:

Роман Вольчук, незалежний консультант

Експертна оцінка:

Цезар Герма, експерт з питань європейського права та наближення законодавства до вимог законодавства ЄС, колишній провідний експерт (2016-2019) проєкту ЄС «Підтримка впровадження Угоди про асоціацію між Україною та ЄС» (Association4U), колишній керівник Департаменту права ЄС МЗС Польщі

Це дослідження було підготовлено Українським центром європейської політики за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні (м. Київ) та в рамках Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою «Відкрите суспільство для Європи» (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні. Інформація та думки, висловлені в цьому документі, є думками авторів та не обов'язково відображають позицію Фонду Конрада Аденауера, уряду Швеції, Міжнародного фонду «Відродження» та Ініціативи «Відкрите суспільство для Європи».

За всі помилки та неточності, якщо вони є у фінальній версії, несуть відповідальність лише автори.

Усі матеріали, які містить це дослідження, захищені авторським правом.

Резюме

- Угода про асоціацію (УА) – це інструмент, що докорінно міняє правила гри в інтеграції України до ЄС. УА, по суті, є вичерпним посібником для України в її прагненні імплементувати значну частину законодавства ЄС.
- Як така, УА є безпрецедентним явищем, адже надає шаблон для інтеграції та модернізації, водночас не пропонуючи перспективи членства.
- П'ять років, які збігли з початку імплементції УА, виразно продемонстрували пов'язані з нею виклики, що постають перед Україною, яка паралельно проводить докорінне реформування держави.
- Це пов'язано з тим, що в країні недостатньо сильних інституцій для адаптації комплексних, масштабних та складних норм ЄС. Простіше кажучи, зобов'язання за УА перевищують спроможність України їх виконувати (це також стосується Молдови та Грузії).
- Крім того, через неузгодженість імплементції УА з ширшим контекстом здійснюваних Україною реформ, результати у низці секторів УА виявилися недостатніми.
- Відповідно, якщо ці недоліки не усунути, подальша імплементція навряд чи забезпечить набагато кращі результати.
- Покращити процес імплементції запропоновано шляхом ретельного узгодження УА із основними реформами в Україні, які спрямовані на модернізацію країни.

ЗМІСТ

5	Вступ
6	Стан справ
6	Наближення законодавства
7	Інституційна спроможність
7	Дворівневий підхід до реформ
9	Стратегічний підхід до УА – пріоритизація
9	Планування політики, оцінка впливу (аналіз витрат)
11	Механізм координації
11	Координація на політичному рівні
12	Координація на адміністративному рівні
13	Планування
14	Підтримка ЄС
15	Функціонування органів асоціації
16	Висновки
17	Бібліографія

Вступ

УА має подвійну мету: уможливити політичну асоціацію та економічну інтеграцію з ЄС, а також сприяти модернізації України. Основним інструментом досягнення цих цілей є «експорт законодавства» ЄС в українську нормативну базу. Підписавши УА, Україна взяла на себе далекосяжне зобов'язання - внести зміни до свого законодавства та привести його у відповідність із законодавством ЄС. Отож, трансформаційна діяльність ЄС зосереджена на експорті *acquis communautaire*. Цей процес зазвичай називають наближенням (або апроксимацією/адаптацією) нормативної бази.

УА часто розглядають як готову нормативну схему реформування, тому її імплементацію вважають прямим шляхом до модернізації. Власне, самі *acquis* часто розглядають як план-проект і для внутрішніх реформ, і для інтеграції з ЄС. Однак така думка хибна. Звісно, *acquis* – це одні з найпрогресивніших, найефективніших і найавторитетніших нормативних рамок у світі. Однак для України, яка не має сильних державних інституцій та економіки, імплементація УА пов'язана зі значними викликами навіть на базовому рівні – щодо таких питань як: що, навіщо, коли та як імплементувати.

Цю проблему ще більше ускладнює багатосторонній характер УА: в той час як основна частина Угоди містить здебільшого загальні, «м'які норми», торговельні, економічні та галузеві розділи супроводжуються детальними та докладними додатками. У сукупності УА – це надзвичайно складний документ, який дещо перевищує спроможність і здатність України її імплементувати.

У цьому документі буде висвітлено виклики, пов'язані з імплементацією УА в Україні, та запропоновано рекомендації щодо шляхів подолання цих викликів. Буде показано, що вирішення полягає як у покращенні планування та координації між урядовими відомствами, так і в поєднанні процесу імплементації УА із загальною рамкою реформ, які здійснюються для модернізації України. Варто додати, що важливішим в цьому процесі є планування та координація, ніж пошук ресурсів.

Наближення законодавства

ЄС є організацією з найбільшою нормативно-правовою базою у світі, що діє на основі вузькоспеціалізованих та складних кодексів законодавчих актів – *acquis communautaire*. Будь-яка країна, що прагне інтегруватися до ЄС, має прийняти спільні правила (*acquis*) шляхом наближення законодавства, тобто імпортуючи важливі норми права ЄС. Саме тому, що УА включає стільки *acquis*, вона є однією з найскладніших і найамбітніших двосторонніх угод у світі.

УА властива низка інноваційних особливостей¹, зокрема надзвичайно різносторонній характер і широкий діапазон законодавчої апроксимації (а не прийняття законодавства ЄС в повному обсязі); по суті, Україна має привести у відповідність нормативну базу, необхідну для успішної імплементації ПВЗВТ² а також розділу Угоди про економічне та галузеве співробітництво (який охоплює широкий спектр галузей, зокрема транспорт, науку та навколишнє середовище). Однак ступінь відповідності різний для різних секторів.³

Для України наближення нормативної бази є складним завданням через багатоплановий зміст УА, чіткі терміни виконання⁴, і через те, що орієнтовні критерії оцінки для правових зобов'язань у різних розділах («главах») Угоди різняться, а цю проблему додатково загострює ще й поточний розвиток *acquis* і, як результат, оновлення деяких додатків до УА.⁵ Існують також прозаїчніші виклики, зокрема необхідність для української влади перекласти, зрозуміти та витлумачити УА в контексті

її наслідків та впливу на законодавство та державне регулювання. Не варто очікувати, що це питання зможуть самотужки розв'язати українські фахівці без більшої підтримки з боку ЄС (див. нижче). До того ж у ході наближення законодавства дедалі очевиднішими ставали межі можливостей та спроможності України.

Наслідком масштабного характеру УА (що майже неминуче для такого величезного документа) стала колосальна кількість заходів у Плані заходів з виконання Угоди про асоціацію. Унаслідок цього й так обмежені людські та фінансові ресурси доводиться розподіляти на широку низку питань, а намагання досягти прогресу призвели до примноження планів заходів і звітів, а не реальних практичних дій. Іншими словами, у багатьох сферах досягнуто радше помірною, а не справжнього поступу. Що більше, такий підхід у поєднанні з браком експертних правових знань і досвіду призводить до дешевого механічного транспонування директив без ретельного аналізу і обґрунтування розробки необхідних законів. Іншими словами, розробку та прийняття законів не підкріплено загальним баченням фактичної мети наближення законодавства та того, як воно узгоджується з українським контекстом. Особливо це стосується випадків, коли йдеться про приватні інтереси окремих груп/осіб, що ще більше перешкоджає ефективній імплементації конкретних галузевих директив/регламентів. Як наслідок, попри всі благі наміри, наближення законодавства, що її здійснює Україна, може не дати бажаних результатів – якщо закони, які транспортують *acquis* не

1) Ці інноваційні особливості докладніше розглянуто у Petrov, R. and Van Elsuwege, P. (2018) *Post-Soviet Constitutions and Challenges of Regional Integration*, London New York: Routledge.

2) ПВЗВТ містить глави про: 1) Технічні бар'єри в торгівлі (ТБТ), 2) Санітарні та фітосанітарні заходи (СФЗ), 3) Заснування підприємницької діяльності, торгівлю послугами та електронну комерцію, 4) Державні закупівлі, 5) Конкуренцію, Митні питання та сприяння торгівлі.

3) Для опису характеру зобов'язань України в УА використано такі формулювання як «адаптація», «досягнення відповідності», «імплементувати в законодавство» та інші юридичні терміни. Глибший аналіз див. у Van der Loo, G. (2014). 'The EU-Ukraine Deep and Comprehensive Free Trade Area: a coherent mechanism for legislative approximation?', in Van Elsuwege, P. and Petrov, P. (eds.), *Legislative Approximation and Application of EU Law in the Eastern Neighbourhood of the European Union*. London and New York: Routledge.

4) Наприклад, пріоритети імплементації у сфері державних закупівель окреслено через виокремлення п'яти послідовних етапів апроксимації та імплементації. Додаток XXI до УА між Україною та ЄС.

5) Україна взяла на себе зобов'язання наблизити своє законодавство до *acquis*, які були чинними на момент підписання УА. Проте в УА також згадано подальший розвиток правової системи *acquis*, тобто нові законодавчі акти та зміни до вже існуючих (*acquis*, що набудуть чинності після підписання Угоди). Це питання в різних главах вирішується по-різному: у деяких главах подано окрему розширену процедуру з конкретними зобов'язаннями взяти до уваги нове законодавство, а в інших такі зобов'язання щодо апроксимації законодавства, яке набуде чинності після підписання Угоди, сформульовано доволі невиразно. Див. Wolczuk, K. (2017) 'Demystifying the Association Agreements. Review of the Trilogy of Handbooks: on the EU's Association Agreements and Deep and Comprehensive Free Trade Areas (DCFTAs) with Georgia, Moldova and Ukraine', 3DCFTAs project paper, Centre for European Policy Studies, Brussels.

вписуються у внутрішні нормативні рамки, а їх виконання не забезпечується чинними інституціями, вони навряд чи стануть дієвими.⁶ Іншими словами, якщо ці закони не підкріплені заходами та ресурсами, необхідними для забезпечення їхнього виконання, вони, ймовірно, не виправдають очікувань.⁷ Тому потрібен більш цілеспрямований, стратегічний підхід до виконання УА. Простіше кажучи, наближення нормативної бази має бути частиною послідовної стратегії щодо виконання першочергових завдань здійснення реформ в Україні, а не самоціллю.

Інституційна спроможність

Країни, які переймають вкрай складну законодавчу базу ЄС, повинні мати дуже ефективний державний апарат з необхідними можливостями та спроможністю впроваджувати відповідні вимоги. Європейське законодавство саме по собі не може створити цієї спроможності; власне, не існує *acquis*, які вказували б, як організувати структури державного управління.⁸ Навпаки, існування такої спроможності є необхідною передумовою для прийняття цього законодавства. Якщо такої спроможності немає, імплементація УА як механізму трансформації та інтеграції перетворюється на дуже складне завдання. Наприклад, наближення законодавства вимагає глибокої інституційної спроможності, оскільки вона є частиною складного процесу, і прийняття закону – це лише перша ланка в ланцюжку імплементації, потрібні ще адміністративна спроможність для забезпечення його виконання (а якщо цієї спроможності не достатньо, її потрібно розвивати), політичний контроль, щоб керувати процесом, ретельний моніторинг прогресу, а також належні фінансові ресурси.⁹

Принципово важливо те, що ЄС швидко виявив невідповідність між зобов'язаннями та спроможністю України виконувати УА і належно зреагував, надавши інноваційну

та індивідуально розроблену підтримку для фундаментальних реформ. Зокрема, він сприяв реформі державного апарату, забезпечивши потужну підтримку реформи державної служби¹⁰ і нарощування спроможності в рамках окремих міністерств.¹¹ В цьому процесі ЄС виставляє чіткі індикатори успішності реформи, але при цьому зберігає гнучкість. ЄС надає фінансову підтримку в ході змін і для змін, але все ж готовий переглянути цільові показники там, де виявляється, що вони не дали або не дадуть змоги досягти необхідних результатів. Ці реформи мають засадниче значення для розвитку спроможності України впроваджувати складний комплекс норм ЄС. Саме тому їх називають «фундаментальними реформами».¹²

Дворівневий підхід до реформ

Отож Україна взяла на себе два завдання: виконувати УА, водночас підвищуючи спроможність державного апарату, що зрештою сприятиме імплементації УА. Цей дворівневий процес реформування, що проводиться під гаслами європейської інтеграції та за підтримки ЄС, має принципово важливе значення для європейської інтеграції України.

Однак, наразі ці два рівні в багатьох секторах вкрай погано узгоджені. Лише в кількох галузях досягнуто певного рівня узгодженості, зокрема в енергетиці (газ і електроенергія), екології, державних закупівлях, СФЗ і митній галузі. До того ж загалом планування імплементації УА відбувається у відриві від планів і поступу загальної рамки реформ у країні.

Виконання УА ґрунтується на **Плані заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (План заходів)**, що передбачає близько 2000 заходів, які міністерства мають реалізувати задля виконання УА. Однак цей План орієнтований радше на процес, ніж на

6) Ця проблема особливо виразно помітна у Молдові, яка вже ціле десятиліття займається наближенням нормативної бази, але вплив цього процесу на функціонування країни відносно невеликий.

7) Channell, W. (2006) *Lessons Not Learned About Legal Reform*, in Carothers T., *Promoting the Rule of Law Abroad: In Search of Knowledge*, 140.

8) Наприклад, у сфері послуг Україна взяла на себе зобов'язання забезпечити ефективну «адміністративну спроможність для застосування» цього законодавства і «задовільний рівень проведення секторального нагляду, розслідувань, відстоювання позивних вимог, а також адміністративного і судового розгляду порушень» (відповідно до Додатку XVII-6 до УА між Україною та ЄС).

9) Наприклад, вдосконалення екологічних стандартів у галузі потребує великих інвестицій. Більшість промислових підприємств не імплементувала б їх без потужної фінансової підтримки з боку держави.

10) Див. Wolczuk, K. (2019). "State building and European integration in Ukraine." *Eurasian Geography and Economics*, 60(6).

11) ЄС підтримав широкомасштабні реформи у низці секторів, зокрема: реформу державного управління, економічну та фінансову реформу, реформи в сферах енергетики, децентралізації, охорони здоров'я, наукових досліджень та інновацій, сільського господарства та СФЗ, правосуддя та внутрішніх справ, освіти.

12) Mathernova, K. "Ukraine and the European Union" in. *Reforms in Ukraine after Revolution of Dignity: what was done, why not more and what to do next*. Edited by Miklos, I. and Kukhta, P. 144-165, Kyiv: Strategic Advisory Group for Support of Ukrainian Reforms. (2019).

практичні результати. За попередніх урядів (2014–2019 рр.) План заходів з виконання УА не був узгоджений ні зі стратегічними планами уряду, такими як Середньостроковий план пріоритетних реформ на 2017–2020 роки, ні з детальнішими планами галузевих/міністерських реформ.¹³ План заходів передбачає підготовку профільними міністерствами періодичних моніторингових звітів, але не вимагає, щоб вони зосередили зусилля на заходах, пов'язаних із виконанням УА. Тож ці моніторингові звіти є радше бюрократичним тягарем, а не змістовним заходом, що допомагає втілювати реформи. Як наслідок, План заходів з виконання УА існує у своєрідному політичному, адміністративному та фінансовому вакуумі, не пов'язаному із безпосереднім виконанням УА.

Отже, якість і цінність щорічних звітів про виконання УА, ґрунтованих на поточному Плані заходів, доволі сумнівні. Цей План заходів постав як такий собі «піар-хід», сповнений описання заходів, а не інструмент планування реального виконання УА. Підсумовуючи, можна сказати, що планування імплементації УА перетворилося на додаткову, малорезультативну паперову тяганину для й так уже перенавантажених державних службовців.

Оскільки темп імплементації визначає саме загальна урядова стратегія реформ, а також стратегії галузевих реформ, очевидно, що виконання УА має бути пов'язане із загальною

рамкою реформ.

Як зазначають експерти:

Транспонування acquis під час кризи є, без сумніву, другорядним, у порівнянні з основною роботою зі зміцнення держави, особливо інституцій та верховенства права. Однак, за належного підходу (тобто з погляду стратегічного планування політики, а не просто її механічної імплементації) питання транспонування можуть допомогти підвищити обізнаність про напрямки реформ і їх фінансові та соціально-економічні наслідки у сферах політики, що охоплюються законодавством ЄС, таким чином підвищуючи загальну адміністративну спроможність.¹⁴

Багато хто в інституціях ЄС, а також в країнах-членах ЄС не дуже добре розуміє ці виклики та їхні наслідки, однак посадовці та експерти ЄС, залучені до органів асоціації та/або проектів допомоги ЄС в Україні, чудово усвідомлюють ці труднощі. І це розуміння почало ширитися й інституціями ЄС. До прикладу, Європейський парламент почав звертати увагу на механізм виконання та координації УА.¹⁵ Зростає відповідна обізнаність і серед українських чиновників та експертів.¹⁶ Проте, наразі жодного системного розв'язку не запропоновано. Тим часом, **УА й надалі відіграє вкрай символічну роль, на неї постійно посилаються, але її практична актуальність з 2014 року постійно знижується.**¹⁷ На нашу думку ситуація має змінитися, інакше виконання УА ставатиме все більш неефективним.

13) Уряд ухвалив цей Середньостроковий план паралельно з Планом заходів з виконання УА 2017 року та окреслив основні пріоритети реформування на трирічний період. У ньому вказано орієнтовні показники для їх досягнення і конкретні цілі та показники у багатьох секторах, часто з посиланням на «європейські стандарти».

14) Sekarev, A., Antsu, G. and Maniokas, K. (2016) 'European integration co-ordination arrangements in AA/DCFTA implementing countries: Georgia, Moldova, Ukraine', Policy brief No.23, Estonian Centre for the Eastern Partnership Tallinn

15) European Parliament. (2018) The Development of an Institutional Framework for the Implementation of the Association Agreements in Georgia, Moldova and Ukraine: a comparative perspective. Study prepared by Kataryna Wolczuk, Brussels.

16) Це відображено у «Transition Book», підготовленій українським урядом 2019 року, див. [тут](#)

17) Matta, A. (2014) 'Differentiating the methods of acquis export: the case of the Eastern neighbourhood and Russia', in Van Elsuwege, P. and Petrov, R., (eds.), Legal Approximation and Application of EU Law in the Eastern Neighbourhood of the European Union, London and New York: Routledge.

СТРАТЕГІЧНИЙ ПІДХІД ДО УА – ПРІОРИТИЗАЦІЯ

Під час переговорів щодо УА, перемовники від ЄС та України спиралися на певні припущення щодо її виконання.¹⁸ Зокрема передбачалося, що УА стимулюватиме українські інституції, підприємців та інші зацікавлені сторони переймати законодавство ЄС. Однак, амбітні, комплексні зобов'язання в рамках УА перевищують спроможність державних інституцій та підприємств України їх виконувати. Тому, поки цієї спроможності не буде створено, слід зосередити увагу на найнагальніших елементах УА, а саме – на тих державних інституціях і галузях, де європейська інтеграція приносить українським громадянам і бізнесу відчутні вигоди.

У ПВЗВТ з його орієнтацією на сільське господарство (СФЗ) та технічні регламенти (ТБТ) потужним стимулом для наближення українського законодавства до законодавства ЄС є доступ до ринку ЄС для експортноорієнтованих секторів. Однак в інших галузях таких стимулів немає.¹⁹ У секторах, де зовнішніх стимулів нема, імплементація УА має спиратися на цілі модернізації та служити цим цілям. Так імплементація УА не може бути відірваною від ширшої програми реформування і має бути «інтегрованою» в неї.

Планування політики, оцінка впливу (аналіз витрат)

Елементи ПВЗВТ та галузевої інтеграції відрізняються за складністю, рівнем витрат і вигодами. Тому для України інтеграція до ЄС – це комплексна робота з максимізації вигод та мінімізації витрат. **Попри поширену думку, єдиного способу інтеграції до ЄС не існує.**

Отож доцільно було би починати з

реалізації найменш складних і затратних/ найвигідніших секторів, залишивши на пізніше ті сектори, що вимагають більших зусиль, великих інвестицій та/або менш вигідні. Такий принцип послідовності, коли починають з найвигідніших секторів, дозволяє уникнути викликів, які можуть зірвати весь процес. Наприклад, до наближення законодавства щодо складніших питань (СФЗ, ТБТ, політики конкуренції, державної допомоги, прав інтелектуальної власності) можна підходити поступово. Ці питання (впровадження комплексного законодавства, підготовка персоналу, розбудова інституцій) вимагають чимало часу²⁰, тому послідовність виконання завдань слід обговорити та узгодити з Європейською комісією.

КМУ та міністерства повинні самостійно визначити для себе пріоритети. Однак, це можливо лише тоді, коли вони повністю обізнані з різними способами реалізації конкретних положень та усвідомлюють економічні, фінансові, політичні, правові та соціальні наслідки прийняття актів і регламентів ЄС.²¹ Наразі комплексного аналізу оптимальних способів імплементації конкретних директив в українському контексті немає. Перед запровадженням норм ЄС міністерства повинні провести стратегічне планування політики та оцінку впливу.²² (Під час розширення ЄС країни-кандидати оцінювали вплив політичних та законодавчих змін на своє суспільство та економіку до вступу, щоб не відчувати цього на власному гіркому досвіді після вступу).²³

Мета оцінки впливу – визначити, які регламенти ЄС є найвигіднішими, найлегшими для виконання та найбільш

18) Wijkman, P. M. (2011) 'Fostering deep and comprehensive free trade agreements for the Eastern partners', Eastern Partnership Review, No. 8, December.

19) Україна та Угода про асоціацію: моніторинг виконання 2014—2018, 2018, Український центр європейської політики.

20) Wijkman, P. M. (2011) Fostering deep and comprehensive free trade agreements for the Eastern partners, Eastern Partnership Review, No. 8, December.

21) Tokarski, S. and Mayhew, A. 'Impact Assessment and European Integration Policy'. Sussex European Institute Working Paper No. 38, Sussex University, UK. (2000)

22) Mayhew, A. The Preparation of Countries in South East Europe for Integration into the European Union., Sussex European Institute, University of Sussex, United Kingdom. December 2005

23) Tokarski, S. and Mayhew, A. 'Impact Assessment and European Integration Policy'. Sussex European Institute Working Paper No. 38, Sussex University, UK (2000)

економічно ефективними. Станом на сьогодні це було зроблено лише у двох секторах: енергоефективності та екологічного регулювання щодо якості повітря та очищення міських стічних вод. Завдяки цьому аналізу уряд отримав міцну основу для оцінки ресурсів, потрібних для прийняття та імплементації законодавства ЄС. Однак в інших секторах така оцінка не проводилася, а отже не існує жодної основи для визначення пріоритетності імплементації УА – це особливо проблемне питання для тих галузей, де імплементація вимагає більших інвестицій, а користь для економіки та суспільства можна отримати лише в довгостроковій перспективі.²⁴

Україна перебуває на ранніх стадіях розвитку спроможності проводити оцінку впливу. Тому профільним міністерствам слід визначити найважливіші сфери, в яких необхідна така оцінка, щоб точніше і реалістичніше сформулювати плани імплементації. Це дозволило б їм підготуватися до фактичного введення в дію прийнятих законів.

Важливо зазначити, що оцінка впливу корисна для уряду загалом, а не тільки в контексті процесу європейської інтеграції. Вона має стати частиною усталеного порядку роботи для всіх міністерств та органів виконавчої влади. **Тому методи, розроблені під час імплементації УА, мали б стати у нагоді при формуванні політики та підвищити ефективність**

діяльності уряду – ефективна ціль, особливо зважаючи на обмежені фінансові ресурси та великі потреби в реформуванні країни. Завдяки проведенню оцінки впливу також можна отримати цінні фактичні дані, які можна використати в переговорах з ЄС, щоб пояснити затримки в імплементації, підняти питання про можливі винятки, про пошук нестандартних рішень та зробити запит про додаткову фінансову підтримку.

У рамках проектів технічної допомоги ЄС було надано певну підтримку щодо навчання проведення оцінки впливу як способу визначати наслідки різних альтернативних варіантів політики, в тому числі й різного ступеня відповідності *acquis* для того, щоб розрахувати обсяг необхідних інвестицій. Однак, поки таку оцінку не здійснюватимуть достатньо масово і систематично, надзвичайно важливо зосередитись на окремих ключових пріоритетах, вказаних у планах галузевих реформ. Україні потрібні проекти довгострокової допомоги, в рамках яких європейські й українські експерти працювали б разом, щоб забезпечити відповідність зобов'язань за УА та способів розв'язання проблем, що постають перед Україною. Потрібно чітко визначити загальногалузеві виклики, щоб запропонувати рішення, які відповідали б поставленій меті.

24) З огляду на те, що директив сотні, провести оцінку впливу для всіх директив неможливо. Примітно, що, наприклад, уряд Польщі також не мав можливості проводити оцінку впливу у всіх сферах апроксимації до законодавства ЄС під час процесу вступу. Таким чином, Україна має випрацювати реалістичний підхід до оцінки впливу.

МЕХАНІЗМ КООРДИНАЦІЇ

РОЗДІЛ III

Номінально в Україні існує цілий спектр органів, відповідальних за виконання УА – на політичному й адміністративному рівнях. Власне, український координаційний механізм, основною ланкою якого є Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України (ВПМ) та Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції (УОКЄЄІ), спирається передусім на «найкращі практики» Центральної та Східної Європи.²⁵

Україна отримала достатньо рекомендацій і допомоги, що дали можливість вивчити досвід країн, які готувалися до вступу в ЄС. Фактично, до проектів допомоги ЄС було залучено багато чиновників, відповідальних за європейську інтеграцію в Польщі, Словаччині та Литві, які ділилися своїм досвідом. Результатом цього стало, зокрема, створення посади Віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції та УОКЄЄІ.

Однак таке копіювання інституцій має свої межі. Ефективності інституційного механізму як такого стоїть на заваді системна слабкість уряду в Україні – і на політичному, і на адміністративному рівні. Цей ширший інституційний контекст має глибокий вплив на виконання УА, тому підхід до імплементації має відповідати інституційному ландшафту.

Координація на політичному рівні

Інтеграція до ЄС є як технічним, так і політичним процесом. Досвід показує, що без підтримки на найвищому політичному рівні хід європейської інтеграції має тенденцію набувати роздутих форм. Якщо імплементацію УА не стимулюють з найвищого політичного рівня, в усіх гілках влади, вона навряд чи буде успішною.

В Україні з 2016 року відповідальність за євроінтеграцію покладається на Віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Цю посаду створено для того, щоб сприяти процесові інтеграції та координувати діяльність в

рамках уряду. Це посада без портфеля (тобто без міністерства), а здійснення повноважень забезпечує УОКЄЄІ в рамках Секретаріату Кабінету Міністрів.

У 2016-2019 роках Віце-прем'єр-міністр очолювала Урядовий комітет з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, міжнародного співробітництва та регіонального розвитку²⁶, який був основною внутрішньоурядовою платформою для розв'язання питань, пов'язаних з імплементацією УА, і складався із заступників міністрів з питань європейської інтеграції, посади яких спеціально створили при кожному міністерстві.²⁷

Після парламентських виборів та формування нового уряду у 2019 році Комітет з питань європейської інтеграції не скликався. Важливо відновити його діяльність, але разом із тим усунути недоліки його попередньої роботи. За попереднього уряду цей Комітет було скликано, але він не зміг координувати європейську інтеграцію, оскільки працював на тимчасовій основі з обмеженими повноваженнями. Власне, більшість питань, які були безпосередньо пов'язані з зобов'язаннями за УА, входили до компетенції Комітету з питань економічного розвитку, очолюваного Міністром економічного розвитку і торгівлі.

Важливо враховувати досвід колишньої ВПМ та регулярно співпрацювати із заступниками міністрів з конкретним порядком денним для кожної зустрічі. Тому Комітет з питань європейської інтеграції повинен бути формальним інструментом координації, який залучає заступників міністрів з питань європейської інтеграції для того, щоб випрацювати виконавчі рішення щодо моніторингу та оцінки результатів діяльності УА, визначати критичні проблеми та, в разі необхідності, досягати політичного компромісу. Зокрема, необхідно розвивати міжвідомчу координацію для узгодження спільної позиції щодо горизонтальних питань,²⁸ таких як телекомунікації, транскордонне співробітництво, право інтелектуальної

25) Детальний аналіз див. у European Parliament, 2018

26) Урядові комітети є головними структурами в КМУ з питань міжвідомчої координації. Вони також можуть давати міністерствам та відомствам прямі вказівки, які фіксуються у протоколі засідань

27) Постанова Кабінету Міністрів України № 330 від 11 травня 2016 року, режим доступу <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249029454> (українською).

28) 'Introducing the New Structures in Ministries – Initial Comments (from the Perspective of Weaknesses of the AA/DFCTA Implementation-Coordination)', коментарі, укладені експертами за фінансової підтримки, наданої в рамках проєкту «Association4U» в Україні.

власності, антимонопольне регулювання тощо.²⁹ Крім того, ефективна робота комітету вимагає постійної та оперативної підтримки на адміністративному рівні. Без сумніву її має надавати УОКЄЄІ через професійних державних службовців, які мають мережу зв'язків в уряді. Без такої політичної координації перебіг виконання УА й надалі буде нестійким і ситуативним.

Центральна проблема координації на політичному рівні полягає в тому, що вона базується на методах м'якої сили, тобто здійснюється через доручення ВПМ. Як результат, за відсутності таких доручень міністерства організують свою діяльність щодо імплементації УА без участі ВПМ та УОКЄЄІ. Політичний та адміністративний контроль за процесом виконання УА слабкий. Моніторинг імплементації УА на основі Плану заходів з виконання УА перетворився на адміністративний процес низького рівня, до якого політики долучаються лише епізодично.

Замість такого неформального підходу слід запровадити процес, який носитиме юридично зобов'язуючий характер і забезпечить міжвідомчу координацію між ВПМ, заступниками міністрів з питань європейської інтеграції та директоратами в міністерствах. Тільки така координація забезпечить належне інформування та залучення ВПМ та УОКЄЄІ до процесів імплементації УА, яку здійснюють міністерства.

Покращення внутрішньоурядової координації також запобігатиме спробам обійти урядові структури, як, до прикладу, у випадках, коли депутати реєструють законопроекти, пов'язані з УА, незалежно від напрацювань уряду. Така практика означає, що законопроекти не проходять ніякої перевірки щодо оцінки впливу, бюджетування/фінансування, розв'язання конфліктів, визначення пріоритетності, стратегічного планування, інтеграції законів з «фундаментальними реформами» тощо. Важливо зазначити, що цю практику іноді підтримують в Україні як раціональніший спосіб досягнути бажаних результатів, особливо коли в деяких міністерствах певні законопроекти блокують через чийсь приватні інтереси.

Координація на адміністративному рівні

УОКЄЄІ – орган, який координує процес європейської інтеграції, а фактичне виконання здійснюють міністерства і відомства. **Офіс має**

широкі повноваження, але з різних причин не може їх здійснювати. Основна роль Офісу повинна полягати в консультуванні міністерств з деяких питань, координації міжгалузевої діяльності та допомозі у розв'язанні проблем. Тому на адміністративному рівні Офіс теоретично повинен координувати виконання УА, вирішувати конфлікти, сприяти взаємодії та залученню представників Директоратів стратегічного планування та європейської інтеграції та/або інших відомств профільних міністерств. Однак роль УОКЄЄІ залишається незрозумілою. Він мав би бути рушієм змін, а натомість планує та відстежує імплементацію в надзвичайно трудомісткий спосіб, без відчутних результатів.

Роботі Офісу перешкоджають дві основні проблеми. По-перше, попри широкі функції та обов'язки УОКЄЄІ, йому не вистачає спроможності їх виконувати. На цей час в Офісі працює близько 37 співробітників, і не всі з них мають достатній досвід у плануванні політики, правовому аналізі та/або галузевий експертний потенціал у галузі євроатлантичної інтеграції. Щоб цей орган ефективно працював, його штат слід розширити принаймні до 80-100 співробітників з відповідним досвідом і компетентністю.

По-друге, УОКЄЄІ є відносно ізольованим у рамках уряду і поза офіційним плануванням і звітністю не долучається до роботи профільних міністерств. Координація питань європейської інтеграції на адміністративному рівні є недостатньою, оскільки координація між УОКЄЄІ та Директоратами не має під собою жодної законодавчої основи чи усталеної практики, а зустрічі організуються вкрай нерегулярно. З огляду на виклики, які вже стоять перед УОКЄЄІ, було б нерозумно перевантажувати його надмірними очікуваннями. Основну частину імплементації здійснюють профільні міністерства, на яких і слід зосередити зусилля з розбудови спроможності (як це було у випадку з реформою державної служби). Однак Офіс може взяти на себе важливу ініціативу щодо організації засідань галузевих робочих груп, які мають зосередитись на якості здійснюваних заходів.

Водночас, якщо Урядовий комітет з питань європейської інтеграції набуде реальних повноважень щодо ухвалення рішень, УОКЄЄІ може стати його командою для операційної роботи, готуючи рішення та контролюючи їхнє виконання/дотримання.

Останній виклик пов'язаний із впровадженням реформи державного управління загалом. **Розбудова спроможності в рамках**

29) Наприклад, кілька міністерств та відомств не показали ефективної співпраці в галузі будівництва нових прикордонних переходів, попри підтримку ЄС.

окремих міністерств – складне завдання. У рамках цієї реформи були створені Директорати зі стратегічного планування та європейської інтеграції, але вони досі не стали стратегічними центрами, здатними сприяти імплементації УА в конкретних галузях. Основна проблема полягає в тому, що новоствореним Директоратам доводиться працювати в неререформованих екосистемах окремих міністерств. Директорати мають значну фінансову підтримку (надану ЄС), якої не мають інші неререформовані підрозділи міністерств. За таких обставин Директоратам складно бути ефективними, оскільки їм потрібно співпрацювати з усіма відповідними структурами та відомствами конкретних міністерств. Ба більше, Директорати можуть бути ефективними лише, якщо/коли міністри забезпечуватимуть політичне керівництво та нагляд. Загалом розбудова спроможності окремих міністерств є пріоритетом номер один в контексті європейської інтеграції.

Посилення спроможності, звісно, вимагає часу, а отже у коротко- та середньостроковій перспективі потрібно зосередитись на меншій кількості важливіших заходів. З огляду на поточну реформу державної служби та масштаби викликів, важливо вжити заходів, щоб міністерства визначили свої пріоритети та те, як УА може допомогти їм розв'язати проблеми конкретних галузей, а не підходили до виконання УА як паралельного процесу.

Станом на сьогодні зрозуміло, що хоча міністерства зазвичай знають, що робити, їм ще не вистачає досвіду, коштів і політичної підтримки на найвищому політичному рівні, а саме на рівні Кабінету Міністрів та Офісу Президента.

Планування

Наразі планування майже виключно орієнтоване на вимоги ЄС щодо виконання УА та не враховує потреб і пріоритетів.

План заходів з виконання УА на 2017–2020 роки було прийнято урядовою постановою у жовтні 2017 року, тобто формально він є обов'язковим до виконання для міністерств та інших органів виконавчої влади³⁰. Цей План є вдосконаленою редакцією відповідного попереднього документа, насамперед завдяки своїй комплексності, адже передбачає чимало заходів після 2020 року. У ньому зазначено і ширші заходи реформування, зокрема реформи державного управління, і конкретну діяльність, необхідну для виконання УА. Іншими словами, хоч ці процеси не узгоджено, але було принаймні хоча б якесь початкове визнання їхньої взаємопов'язаності.

Водночас він доволі обмежений, оскільки зосереджується здебільшого на наблизенні нормативної бази та прийнятті законів, оминаючи увагою інші імплементаційні заходи, зокрема пов'язані з інституційною реформою (наприклад, створенням установ, відповідальних за впровадження стандартів СФЗ – особливо на регіональному рівні). У Плані також не визначено джерела фінансування імплементації. Найголовніше, що План – це документ, орієнтований на процес, оскільки він містить понад 2000 заходів, розподілених за главами УА, а не за окремими сферами політики – такий підхід внутрішньо нелогічний для українського контексту. До того ж УА містить ряд завдань, які в сукупності не становлять узгодженої та чіткої програми реформ для міністерств та органів виконавчої влади. Як результат, стратегічні питання, пріоритетні заходи та галузі, основні виклики тощо не тільки не сформульовано, але фактично розпорошено на численні заходи настільки, що їх неможливо вирізнити.

Підготовка Плану була затяжною. Це був найдовший документ, що його уряд коли-небудь приймав, а також один із найбільш суперечливих – його детально коментували в міністерствах, тому опублікували через тривалий час після прийняття. Та деякі міністерства однаково вважають, що їхні пропозиції не було повністю враховано.

Тому ми рекомендуємо відійти від механічного перелічування завдань щодо УА і перетворити План на документ, орієнтований на результат. План заходів слід переглянути та змінити з тим, щоб він 1) передбачав меншу кількість заходів, але більш важливих, 2) вказував, які заходи можуть стати оптимальним вирішенням конкретних проблем, 3) зазначав проміжні кроки/строки, 4) визначав бюджетні ресурси, 5) був структурованим за галузями/сферами політики, 6) складався із заходів, що відображали б тісніший зв'язок виконання УА та галузевих реформ, 6) орієнтувався на результат і наслідки (тобто на те, чого певний захід має на меті досягнути у контексті бажаних змін), 7) охоплював лише пункти, спрямовані на досягнення стратегічного бачення, що сприяє виконанню УА.

Оновлений План мав би визначити необхідні для імплементації УА пріоритети для кожного міністерства/органа виконавчої влади, його слід розробляти на основі ґрунтовних консультацій з міністерствами.

30) [Постанова](#) Кабінету Міністрів від 25 жовтня 2017 року.

У відповідь на проблему слабкості державних інституцій в Україні ЄС надав індивідуально розроблену інноваційну підтримку. Завдяки поєднанню спроможності та експертних знань і досвіду Групи підтримки України та оперативного персоналу Представництва ЄС у Києві було надано всебічну підтримку системним реформам у таких сферах, як державне управління, управління державними фінансами, судової реформа, енергоефективність, децентралізація, управління та боротьба з корупцією. До Групи підтримки України входять відряджені посадовці з галузевих Генеральних директоратів Комісії та експерти.

Важливість цього нововведення (нічого подібного ніколи не робили для країни, що не є членом ЄС) складно переоцінити. Відтак внутрішній експертний потенціал Групи підтримки України більший, ніж у інших країн-сусідок ЄС чи решти держав. Цей внутрішній потенціал, у свою чергу, дав змогу Групі підтримки України випробувати й експериментувати з новими підходами щодо підтримки реформ в Україні. Він також дозволив їй співробітникам приділити набагато більше часу та зусиль пошукам інших донорів (двосторонніх та міжнародних) та узгодженню їхньої роботи з діяльністю ЄС.

Однак сфера діяльності Групи підтримки України поширюється на виконання УА лише тоді, коли і якщо воно сприяє фундаментальним реформам. Показовим прикладом є енергетика: *acquis* використовуються для розв'язання проблем України на основі потреб, відповідно Україна зуміла наблизити своє законодавство до норм ЄС у газовому та електроенергетичному секторах, а також у сфері енергоефективності.

Група підтримки України зосереджується на фундаментальних реформах, оскільки має обмежений потенціал та працює, орієнтуючись на стратегічні пріоритети. Однак ЄС не дає настанов щодо виконання УА. Це означає, що жодного нагляду за докорінними викликами, пов'язаним з імплементацією УА, не проводиться.

До того ж не вистачає фахівців, які могли б надати підтримку українським посадовцям у розробці відповідної низки імплементаційних заходів для кожного сектора. Наразі в Представництві ЄС існує спеціальна міжгалузева робоча група з питань виконання УА, яка складається з чотирьох осіб (галузі торгівлі, політичних питань, Групи підтримки України, операційних питань). Їхнє завдання – забезпечити внутрішню координацію моніторингу та виконання УА, забезпечити інформаційно-просвітницьку діяльність і співпрацювати з відповідними українськими органами влади. Вони також координують проекти галузевої допомоги, розроблені для сприяння УОКЄЄІ та Комітетові ВРУ з питань європейської інтеграції.

Загалом ця команда в основному зосереджена на технічних питаннях, зокрема на відстеженні процесу апроксимації, а не на стратегічних викликах. Отож **необхідно значно збільшити чисельність, а отже і спроможність цієї команди УА**, щоб її персонал міг долучатися до роботи і на технічному, і на стратегічному рівні. Це особливо важливо з огляду на те, що галузеві генеральні директорати в Комісії мають обмежену спроможність долучатися до процесу коригування стратегії виконання УА в контексті конкретних обставин України, що постійно змінюються. Загалом, ЄС приділяв недостатньо уваги, і як наслідок, погано реагував на виклики, пов'язані з виконанням УА. Натомість вся увага зосереджувалась на фундаментальні реформи в рамках роботи Групи підтримки України.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ АСОЦІАЦІЇ

В рамках УА були створені двосторонні інституції для прийняття важливих двосторонніх рішень - Рада Асоціації та Комітет Асоціації (а також кілька підкомітетів і груп). Ці інституції можуть ухвалювати рішення, необхідні для виконання УА на найвищому політичному рівні. Також, цю платформу можна використовувати для ініціювання та сприяння діалогу з важливих питань і донесення ідеї на високий політичний рівень.³¹ Однак Комітет асоціації та підкомітети працюють не на повну силу.

Зазвичай рішення цих органів стосуються прийняття змін до Додатків, оновлення положень Угоди, оцінки прогресу виконання УА в конкретних галузях і узгодження подальших кроків. УА – це живий документ, і двосторонні інституції допомагають визначити пріоритети в рамках Додатків до УА, які можна відносно легко змінити. За останні п'ять років було прийнято кілька важливих рішень.³² Одним із найважливіших серед цих документів є доповнений Додаток XXVII про співробітництво в галузі енергетики, що дозволяє Україні повністю інтегруватися в енергетичний ринок ЄС. Також було прийнято Всеохоплюючу стратегію імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) та Стратегію реформування системи публічних закупівель («дорожню карту»).

Однак ці двосторонні інституції мають істотні слабкі сторони. По-перше, процес ухвалення рішень доволі тривалий – від шести місяців до одного року.³³ Хоча такі затримки неминучі, але можливостей для більш неформальних дискусій та консультацій порівняно мало.³⁴ По-друге, рівень синергії між різними адміністративними та політичними рівнями недостатньо високий. Політичні рішення, прийняті на рівні Ради Асоціації, мають декларативний та загальний характер, що нормально для цього рівня, але за ними мають слідувати конкретні дії. Однак цього не робить ні українська сторона, ні ЄС. У таких випадках свою координаційну роль має виконувати УОКЄЄІ, ініціюючи двосторонні переговори з ЄС задля підготування рішень. На жаль, дотепер УОКЄЄІ цього не робив. Загалом, ефективність двосторонніх органів асоціації можна підвищити за допомогою кількох простих кроків.

31) Інтерв'ю з Миколою Кузьо, колишнім заступником міністра екології та природних ресурсів з питань європейської інтеграції, листопад 2019 року

32) Такі, як зміни до Додатку I (Тарифний графік України), Додатку I-C (Графік скасування вивізного (експортного) мита), Додатку I-D (Спеціальні заходи для вивізного (експортного) мита), Додатку IV (Всеохоплююча стратегія імплементації Глави IV (санітарні та фітосанітарні заходи)) – Додатку XXI (Державні закупівлі) та Додатку XXVII (Співробітництво у сфері енергетики, включаючи ядерну енергетику). Інтерв'ю з експертами УОКЄЄІ, листопад 2019 року

33) Український уряд ухвалив перший проект Всеохоплюючої стратегії імплементації Глави IV (санітарні та фітосанітарні заходи) 24 лютого 2016 року. Але остаточно європейська та українська сторони прийняли її лише 18 листопада 2019 року в підкомітеті, відповідальному за санітарні та фітосанітарні заходи.

34) Варто зазначити, що двосторонні органи в країнах-кандидатах на вступ були досить формальними. Однак вони мали можливості для інтенсивної взаємодії під час переговорів про приєднання, в тому числі для тестування та перемовин щодо окремих глав. Натомість відносини України з ЄС не передбачають таких можливостей, тому вага двосторонніх органів асоціації більша, а очікування від них – вищі.

ВИСНОВКИ

Укладення УА свідчить про глибокі зрушення у відносинах між ЄС та Україною (а також Молдовою і Грузією).

Угода пропонує розширений доступ до ринку, одночасно сприяючи довгостроковій модернізації та розвитку країни.

Однак ця дворівнева структура безпрецедентна: жодна країна ніколи не брала на себе завдання імпортувати детальне та складне законодавство в розпал політичних, адміністративних та економічних реформ, одночасно проводячи болісну соціально-економічну модернізацію та перебуваючи у стані збройного протистояння з Росією.

У цьому контексті амбіції, масштаби та складність Угоди становлять виклик абсолютно нового порядку для управлінців та експертів європейських інституцій, не кажучи вже про Україну.

Та все ж і в Україні, і в ЄС часто недооцінюють виклики пов'язані з виконанням УА, особливо на стратегічному рівні.³⁵

35) З боку ЄС багатьом окремим генеральним директоратам, делегаціям ЄС та ЕСЗС не вистачає ресурсів для надання стратегічної і тактичної підтримки. У межах Комісії найактивніше залученим виявився Генеральний директорат Європейської омисії з питань політики добросусідства та переговорів щодо розширення (2014-2019). Були також деякі ефективні нововведення, такі як Група підтримки України та команда УА в Представництві ЄС в Україні, а також діяльність багатьох окремих посадових осіб та експертів ЄС (наприклад, у Генеральному директораті з питань довкілля) у взаємодії з українськими посадовими особами.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Channell, W. (2006) Lessons Not Learned About Legal Reform, in Carothers T, Promoting the Rule of Law Abroad: In Search of Knowledge, 14
2. European Parliament. (2018) The Development of an Institutional Framework for the Implementation of the Association Agreements in Georgia, Moldova and Ukraine: a comparative perspective. Study prepared by Kataryna Wolczuk, Brussels
3. Інтерв'ю з Миколою Кузьо, колишнім заступником міністра екології та природних ресурсів з питань європейської інтеграції, листопад 2019 року
4. Mathernova, K. (2019) "Ukraine and the European Union" in. Reforms in Ukraine after Revolution of Dignity: what was done, why not more and what to do next. Edited by Miklos, I. and Kukhta, P. 144-165, Kyiv: Strategic Advisory Group for Support of Ukrainian Reforms.
5. Matta, A. (2014) 'Differentiating the methods of *acquis* export: the case of the Eastern neighbourhood and Russia', in Van Elsuwege, P. and Petrov, R., (eds.), *Legal Approximation and Application of EU Law in the Eastern Neighbourhood of the European Union*, London and New York: Routledge
6. Mayhew, A. (2005) *The Preparation of Countries in South East Europe for Integration into the European Union.*, Sussex European Institute, University of Sussex, United Kingdom.
7. Petrov, R. and Van Elsuwege, P. (2018) *Post-Soviet Constitutions and Challenges of Regional Integration*, London New York: Routledge
8. Sekarev, A., Antsu, G. and Maniokas, K. (2016) 'European integration co-ordination arrangements in AA/DCFTA implementing countries: Georgia, Moldova, Ukraine', Policy brief No.23, Estonian Centre for the Eastern Partnership Tallinn
9. Tokarski, S. and Mayhew, A. (2000) 'Impact Assessment and European Integration Policy'. Sussex European Institute Working Paper No. 38, Sussex University, UK.
10. Україна та Угода про асоціацію: моніторинг виконання 2014–2018, 2018, Український центр європейської політики.
11. Van Elsuwege, P. and Petrov, P. (eds.) (2018) *Legislative Approximation and Application of EU Law in the Eastern Neighbourhood of the European Union*. London and New York: Routledge
12. Wijkman, P. M. (2011) 'Fostering deep and comprehensive free trade agreements for the Eastern partners', *Eastern Partnership Review*, No. 8, December
13. Wolczuk, K. (2017) 'Demystifying the Association Agreements. Review of the Trilogy of Handbooks: on the EU's Association Agreements and Deep and Comprehensive Free Trade Areas (DCFTAs) with Georgia, Moldova and Ukraine', 3DCFTAs project paper, Centre for European Policy Studies, Brussels
14. Wolczuk, K. (2019). "State building and European integration in Ukraine." *Eurasian Geography and Economics*, 60(6)

НОТАТКИ

© Український центр
європейської політики, 2019 р.
© Представництво Фонду
Конрада Аденауера в Україні,
Київ, 2019 р.

Український центр європейської політики
вул. Михайлівська 21 А, офіс 3
01001 Київ,
Україна
www.ucerp.org.ua
press@ucerp.org.ua

Представництво Фонду Конрада
Аденауера в Україні, м. Київ
вул. Академіка Богомольця 5, офіс 1
01024 Київ,
Україна
www.kas.de/web/ukraine
Office.Kiev@kas.de

